

Уилям Гладстон

БЪЛГАРСКИТЕ УЖАСИ
И ИЗТОЧНИЯТ ВЪПРОС

УРОЦИ ПО КЛАНЕ
ИЛИ ПОВЕДЕНИЕТО НА ТУРСКОТО
ПРАВИТЕЛСТВО ВЪВ И ОКОЛО БЪЛГАРИЯ

БЪЛГАРСКА ИСТОРИЯ

© Уилям Гладстон, *автор*

Bulgarian horrors and the question of the east

© Добри Минков, *превод от английски* „Българските ужаси и Източния въпрос“ – 1881 г.

Lessons in Massacre; Or, The Conduct of the Turkish Government in and About Bulgaria Since May, 1876

© Петър Димитров, *превод от английски* „Уроци по клане“ – 1878 г.

© Георги Караманев, *редактор*

© Антон Оруш, *автор на предговор*

© Николета Карайончева, *оформление на корица*

© Виктория Николова, *графично оформление*

„БИ 93“ ООД
София, 2018 г.

ISBN: 978-619-7496-06-2

Уилям Гладстон

БЪЛГАРСКИТЕ УЖАСИ
И ИЗТОЧНИЯТ ВЪПРОС

Превод от английски – Добри Минков

УРОЦИ ПО КЛАНЕ
ИЛИ ПОВЕДЕНИЕТО НА ТУРСКОТО
ПРАВИТЕЛСТВО ВЪВ И ОКОЛО БЪЛГАРИЯ

Превод от английски – Петър Димитров

София
2018

СЪДЪРЖАНИЕ

Предговор	6
-----------------	---

БЪЛГАРСКИТЕ УЖАСИ и Източният въпрос

Български ужаси	11
Британският флот в залива Бесика	37

УРОЦИ ПО КЛАНЕ или поведението на турското правителство във и около България

I. Въведение	63
II. Доказателства	72
III. Заключение	115

Предговор

Как светът научи за българските ужаси

Известно е, че събитията от далечни епохи се опознават най-добре не чрез изследвания, публикувани години по-късно, а от историческите извори, защото в тях са отразени преките, непосредствени впечатления, в тях е вграден живият пулс на времето.

Два такива извора ви предлагаме тук. Това са книги, за които всички сме чували, но поради една или друга причина отдавна не са издавани на български език – брошурите на английския политик Уилям Гладстон (1809 – 1898) „Уроци по клане“ и „Българските ужаси и Източният въпрос“. Те излизат за първи път през 1876 – 1877 г., когато изстъпленията и зверствата на Османската империя в потушаването на Априлското въстание са стигнали връхната си точка. По това време средствата за масова информация вече са съществени фактор и за кратко време ужасяващите факти стават достояние на цялата образована общественост в Европа и САЩ. В Англия, Франция, Русия започват да се водят ожесточени обществени спорове дали през годините Старият континент не е проявявал прекалено голяма търпимост към жестоките методи, с които изостаналата империя се стреми да запази господството си над подчинените народи, а най-силните обвинителни гласове идват от интелектуалните и политическите среди.

Сред най-изявените защитници на измъчения български народ е Уилям Гладстон, един от създателите и идеолозите на Либералната партия, четири пъти премиер на Великобритания. Чрез двете произведения той

привлича към българската съдба вниманието не само на колегите си политици и на британските избиратели, а и на други европейски нации. Благодарение на усърдното проучване на анкети и дипломатически документи за потушаването на Априлското въстание Гладстон убедително доказва несъстоятелността на официалната османска позиция. Тя гласи, че по-голямата част от опустошенията са били извършени от българи и неизвестни нашественици, а не са дело на турците.

По времето, когато пише двете си брошури за турските жестокости срещу българите, Гладстон е в опозиция, а вижданията му за британската външна политика коренно се разминават с тези на неговия голям опонент – министър-председателя Бенджамин Дизраели. В двете книги Гладстон ясно изразява мнението си, че външнополитическите действия трябва да се основават на морала, а не на твърдо следваната от премиера реалполитика. В „Българските ужаси и Източният въпрос“ Гладстон остро критикува неговите възгледи с аргумента, че незаинтересованата и дори наивна позиция на Англия спрямо българските страдания не е в съзвучие с претенциите ѝ за водеща световна сила. Този труд е не само първостепенен исторически извор, но и пример за въздействаща политическа проза. „Българските ужаси“ изобилстват от аргументи: цитати на британски кореспонденти в България, сведения от анкетни комисии, официални документи на Високата порта... За написването на този памфлет авторът прекарва дълги часове в библиотеката на Британския музей.

Независимо от общата симпатия на Уилям Гладстон към българската кауза и изложената в творбите му теза, че Османската империя не може да предложи достойни условия за развитието на един осъзнал се на-

род, вижданията на автора за решаване на българските проблеми не отиват твърде далеч – той предлага на България да бъде дадено само правото на автономия.

Нека обаче това не ни заблуждава. Личните възгледи на Гладстон за това как трябва да бъде решен българският въпрос изобщо не намаляват голямото влияние, което дейността му оказва в развоя на светните събития. Обществените усилия на британския политик привличат вниманието на западните средства за масова информация и на влиятелни политически лидери към жестокостите, извършени по нашите земи след Априлското въстание. Благодарение на претърпените много издания две брошури се променя цялостното обществено мнение в Европа и САЩ спрямо Османската империя.

„Уроци по клане“ впечатлява със своята документалната стойност, а „Българските ужаси и Източният въпрос“ е книгата, благодарение на която много хора в тогавашна Европа разбират кои са българите. За да се изпълнят със симпатия към този малък, но горд народ, решил да извоюва свободата си, която с право му се полага – апел, който Уилям Гладстон ясно отправя.

Антон Оруш

**БЪЛГАРСКИТЕ
УЖАСИ**
и Източният въпрос

Български ужаси

Втрудния Източен въпрос – една плетеница от толкова противоречиви стремежи и интереси, народът на Великобритания показва справедлива и забележителна склонност да се доверява на действащото правителство, а то до голяма степен се възползва от делегираното доверие. В течение на цели месеци народът беше лишен от всякакви официални сведения за хода на работите, макар да беше известно, че са се предприели мерки и са се водили преговори от първостепенна важност. Независимо от това, страната чакаше търпеливо и се задоволяваше с частични и неверни сведения от вестниците. Не само че нямаше официални известия, но нямаше и обсъждания в Камарата на общините.

Едва на 31 юли, по благоволенieto на правителството – след безкрайни отсрочки и в края на сесията, ни отделиха все пак една вечер, за да се направи обзор на отношенията на нашето правителство с чуждестранните през последната година и да се види каква ще е атмосферата през предстоящата ваканция. Късното време, избрано за разискванията, обаче беше гаранция, че те ще бъдат непълни и недостатъчни. Независимо от това, беше заявено, че ако разискванията преминават дори и този тесен предел, те по необходимост ще останат фрагментарни. Трябва да се отгаде предпочитание на текущите правителствени работи, а разискванията ще могат да се възобновят някога си по-късно, при още по-голяма умора и когато всички почувстват близостта на 12 август – най-важния и най-неприкосновен ден в спортния календар, защото тогава започва празникът на любителите на есенния лов.

Толкова за обсъждането, а сега за информацията. В течение на цели месеци към правителството бяха отправяни едно подир друго искания и запитвания да се представят пред парламента пълни и достоверни сведения, вместо онези оскъдни и съмнителни известия, които излизаха в неофициалните източници. След всяко искане се възразяваше, че е необходимо да се направи отсрочка и да се изчака. Само по себе си, в частност, всяко от тези възражения можеше да има основания. Взети заедно обаче, те преминаха допустимите граници. Някаква си мярка била приета, но не можела да се изясни, докато не се приведяла в изпълнение. Или пък вече била взета, следователно принадлежала на миналото и вече не подлежала на обсъждане. Или пък се заявяваше, че правителството мисли да вземе мерки, които обаче не могат да се огласят, тъй като тяхното разкриване ще навреди на обществения интерес. И вместо през това време книгата и документите да се приготвят за незабавно представяне (когато това се окаже възможно), те бяха оставяни неподготвени! По този начин, когато всякакви причини и претексти за задържането им се изчерпеха, отново трябваше да се губят ценни седмици по подготовката на книгата и за отпечатването им.

И в резултат до какво доведоха, от една страна – това извънредно доверие, а от друга – безцеремонната злоупотреба с него? До това, че ние малко по малко, от откъслечни сведения и с частни и произволни изследвания, узнахме най-после истината, която администрацията беше длъжна да ни разкрие според своите служебни задължения. Тази истина сега с ясна светлина озарява миналите събития и ние научаваме с изумление и ужас, че са ни въвлекли (поне до известна степен) в морална отговорност за най-черните и най-гнусни зло-

деяния, които е видял светът в сегашното столетие, ако не и откакто помни съществуването си.

И не само в стените на парламента се отрази действието на правителствената система. За да се скрие един важен въпрос от бдителния обществен контрол, няма по-действено средство от това да се отложи неговото парламентарно обсъждане до последните часове на сесията. В такъв случай въпросът се предлага на общественото внимание във време, когато страната е в празнично настроение, когато обществото се готви за ваканция заедно с парламента, когато са се пръснали всички естествени лидери на всяка селска и градска община. Настава големият ваканционен период, когато никой не очаква сериозна работа и когато ще се намерят малцина, които биха желали да се занимават с такава дейност. Всички, които са запознати с вътрешния механизъм на нашето парламентарно и обществено устройство, ще се съгласят с мен и ще разберат цялата важност на посоченото от мен обстоятелство.

И така, в случая положението е следното. Камарата на общините беше отстранена от законното си участие в това дело и от законното си влияние. Така да се каже, беше откъсната от законната си юрисдикция. Предмет от извънредна важност се представя на вниманието на народа във време, когато всички обществени групи, разполагащи с най-много свободно време и най-много участващи в оформянето и насочването на социалното мнение, са разпръснати както из страната, така и в чужбина. При липсата на действия от страна на парламента и в отсъствието на съсредоточена публична ние трябва да постъпим така, както можем.

Има чувства, които никога не празнуват и никога не си почиват: това са чувствата на чест, дълг, състрадание и, смея да прибавя още, чувството на срам.

Работниците в Британия, на които по-малко от всяко друго съсловие се отразява действието на ваканционния сезон, за своя чест поведоха движението и показаха, че великото сърце на страната ни не е престанало да бие. И ето – сега средни и големи градове се вдигат на тълпи, всеки от своето място, и се отзовават с виковете на ужас, скръб и негодуване.

Нека те да разберат, че значението на техните митинги е твърде голямо, поне в настоящия случай. Както Инкерман беше решителната битка за войниците, така и настоящият момент е кризисен за цялата нация. Въпросът е не само в това да се произнесе справедлива и действена присъда над безпримерните злодеяния, но повторението на тези злодеяния да се направи наистина и решително напълно невъзможно. За да получи увереност в това, народът трябва да се изкаже чрез своето правителство. Но ние виждаме сега ясно, че трябва най-напред това правителство (почти така, както едно малко дете) да бъде научено какво трябва да каже. Именно тогава ще се отстрани препятствието, което лежи на пътя, и именно тогава обединена Европа ще може да накаже исполнското злодейство.

Досега се старях да покажа как нацията, лишена от най-законните си и конституционни свои оръдия, е призована все пак да реши: ще остави ли пренебрегнат най-свещения си дълг, или ще поеме изпълнението му направо в своите ръце.

Ако ставаше дума за Сърбия, Босна и Херцеговина и ако само те се бяха обърнали към нас, нещата пак щяха да бъдат много сериозни. Но сега те са още по-сериозни! Мудно и по много труден начин – отчасти чрез вестникарски кореспонденции, отчасти чрез официални служители на едно чуждо правителство, ние узнахме най-сетне с подробности, че по прякото разпо-

реждане на една държава, на която винаги сме давали най-силна нравствена и материална подкрепа, са извършени престъпления и злодеяния в такива огромни размери, за каквито няма примери в новата история. Те са толкова безумно гнусни и свирепи, че сърцето отказва да си ги представи, а езикът и перото не са в състояние да ги опишат в действителния им вид. Ето какво са българските ужаси! Ние разбрахме за тях не чрез британския парламент, не чрез британската администрация и не чрез британските чуждестранни учреждения, а чрез външни фактори. Но сега вече единственият въпрос е: какво може и какво трябва да се направи, за да се накажат и заклеят тези зверства и да се предотвратят нови такива?

Подробности за всички тези безчинства могат да се намерят в публикуваните доклади, чиято достоверност сега е потвърдена. Те не подобава да бъдат приведени тук. Виновниците за престъпленията са упълномощени служители на турското правителство, неколцина от тях впоследствие са повишени и наградени (сред които г-н Скайлър споменава Ахмед ага и Тусун бей, а консулт Рийд – Шевкет паша („Документи от 1876“, V, 18). Моралната и материална подкрепа, която през настоящата година беше оказана на турското правителство, произтече от правителството на Англия и от името на нейния народ. За пълното изясняване на въпроса от практическа страна е необходимо да опишем истинския характер и положение на турската власт, както и политиката на британската администрация – политика, която по мое мнение е неразумна и погрешна.

Ще се опитам да направя, накратко и най-общо, преглед на турското племе – какво е било то и какво е сега. Въпросът тук не се заключава само в мохамеданството,

а в неговото сливане с общия характер на една раса. Тук имаме работа не с кротките мохамедани в Индия, не със Саладиновите рицари в Сирия и не с образованите испански маври. Още от онзи черен за човечеството ден, когато кракът им за първи път стъпи на европейска земя, турците са олицетворение на най-нехуманния човешки вид. Където и да са се появявали, навсякъде са оставяли след себе си широка кървава диря; където и да е прониквало тяхното господство, цивилизацията е загивала и изчезвала. Навсякъде те представляват власт на грубата сила в противоположност на властта, основана на закони. Пътеводно начало в земния живот за тях е непреклонният фанатизъм, наградата в отвъдния свят – рай на чувствеността.

Турците действително са страшно въплъщение на военна сила. Тяхното движение напред бе проклетие, заплашващо цяла Европа. То бе възпряно (и не само в едно поколение човешки животи) от героизма на европейските народи точно в онези страни, някои от които в настоящата минута са театър на войната и арена на дипломатическа дейност. В предишни времена цялото западно християнство симпатизирало на съпротивата срещу общия неприятел. Дори по време на горещите и ожесточени борби на Реформацията в английските църкви са се чели молитви за успеха на императора – глава на римокатолическата власт и влияние, във войната с турците.

Но макар че турците представляват силата в противоположност на закона, дори едно управление на силата не може да се поддържа без помощта на елемента разум. Оттук е произлязло явление, рядко в летописите на света – появила се известна толерантност сред жестокостта, самовластието и грабителството. На мнозина християни презрително се е оставял живо-

тът, много второстепенни служби на правителствената власт са се предоставяли на християнски епископи, а в Цариград е било привлечено гръцкото племе, което малко по малко и поне в известна степен е помогнало да се попълни недостигът на разумен елемент в турския ислям. Точно това племе е дало на Портата отдавна известния ни и – ще прибавя – високоуважаван представител, който е неин посланик в Лондон. Освен това (от време на време, макар и рядко) са се появявали и гържавници, които сме били готови да приемем за образци на това, което Турция може да стане, обаче в действителност това са били по-скоро щастливи изключения, някакви игри на природата, своеобразни чудовища на доблестта или разума. Намирали са се наистина (и се намират, пръснати из обществото) и хора, които, ако и да не могат да се нарекат граждани в истинския смисъл, то поне са показали някои истински граждански добродетели и биха могли да бъдат истински граждани, ако живееха сред гражданство.

Освен това, турската раса, след като изгуби възможността си да се съпротивлява на Европа или да я пренебрегва, постепенно започна да открива чертите си пред очите ѝ. Нейното правителство, като се видя принудено да се съобразява с много от формите и традициите на цивилизацията, донякъде заимства и нещичко от духа ѝ.

Това, струва ми се, не е невярно описание на миналото, а даже и на настоящото състояние на Турция. Упадъкът на военната енергия на една империя, която в течение на столетия е всявала ужас в целия свят, е изумителен. Цели двадесет години Турция, благодарение на доверчивостта на европейските борси, е заела не по-малко от двеста милиона лири стерлинги и значителна част от тази сума е била изразходвана за

флот и за въоръжаване. Резултатът е пред очите ни. Показа ни го войната със Сърбия, населението на която е по-малко от милион и половина, а армията ѝ се смята за от 5000 до 8000 – останалото число на носещите оръжие се състои от полуоблечена милиция. Показа ни го и войната с няколкото хиляди воинствени черногорци. Против тази шепа от нашето племе една империя, която брои повече от тридесет милиона население, отправи всичките си сили и за тази цел употреби всичките си средства и имот на своите кредитори. Резултатът? След отчаяни двумесечни действия се гордее с това, че е имала някакви съмнителни успехи срещу Сърбия – а в същото време със сигурност е била победена във войната с Черна гора. О, сенки на Баязидовци, Мурадовци и Махмудовци!

Преди 20 години Франция и Англия решиха да започнат един смел експеримент по преобразуване на административната система на Турция с надеждата да излекуват нетърпимите ѝ пороци и да поправят не по-малко нетърпимите ѝ недостатъци. С тази цел, защитавайки целостта на тази империя, те гарантираха и нейната независимост и начертаха в Цариград план за преобразувания, който после се обнародва в султанския ферман, т.нар. Хатихумаюн. Успехите на Кримската война, купени (с помощта на Сардиния) с големи количества френска и английска кръв и богатства, може би от самото начало на цялата кървава история на Турция ѝ доставиха двадесет години почивка, несмущавана нито от нейна страна, нито от другите държави. Доверието сякаш понамаля след Критското въстание, но то се потуши и съответно доверието се възвърна. Въстанието от 1875 г., по-отблизо разгледадено, показва съвършената неспособност на Портата да изпълни задълженията, които беше поела, и чието из-

пълнение беше съществено свързано с нейните интереси, чест и признателност. Тя обаче нямаше сила дори за потушаването на тези жалки въстания.

Посред текущите събития, българските ужаси осветляват цялото това дело със страшна светлина. Не се погрижиха да ни доставят (или нарочно са крили от нас) сведенията за тези ужаси, но не успяха съвсем да ги скрият. И ето какво е ясно сега: Турция, чиято власт бе утвърдена само насила, е изгубила тази сила. Научаваме, че един пруски офицер е съставил плана на похода ѝ. Силата изчезна, а заедно с нея изчезнаха и свойствените ѝ доблести. Остават само гордостта и страстите на силата, а самата сила я няма.

Време е сега да разчистим една сметка, която дълго, може би прекалено дълго, бяхме оставили непроверена и почти неразгледана.

При обсъждането на това голямо и мрачно дело не може да не вземем под внимание настроението на британското правителство и неговите действия. Предметът, по самото си естество, е толкова забележителен, а по характера на приетите мерки и разпореждания се отличава с такива особености, че за мен би било просто непроспечно да се въздържа от обсъждане на правителствените действия и от непосредствено и решително показване на грешките и заблужденията. Длъжен съм да говоря колкото се може по-ясно и за друго – за да не би деликатността на премълчаването да се изтълкува като някаква сянка на злоумишлено съучастие на нашето правителство в турските злодеяния. Да се припише толкова сериозно обвинение би било лекомислено и несправедливо.

Последствията на приетите от нашето управление мерки според мен са плачевни. Какви са тези мерки и побудите, които са ги предизвикали – това е, което аз

се смятам длъжен да представя. Британското правителство не разбра правата и задълженията на поданиците, особено на християнските поданици на Турция, които непрекъснато се свързваха с името на Англия вследствие на Кримската война и Парижкия договор от 1856 г. Правителството бездействаше, когато трябваше да употреби всичките си усилия за потушаване на бунтовете на изток и когато трябваше да приеме мерки против ужасните злоупотреби, предизвикали тези бунтове. Обратно – то беше дейно там, където трябваше да бъде внимателно и предпазливо. Едно сериозно обвинение, което не може да се премълчи, е, че нашето управление даде на морската мярка, предприета за предпазване на човешкия живот, характер на военна демонстрация в подкрепа на турската власт. Британското правителство явно твърде малко се ръководеше от разумното съзнание за поетите задължения и твърде слабо прие интересите на човечеството в широк смисъл. Напротив, то се увличаше от стремежа да скрие от зрението всичко неприятно, което би могло да се окаже неудобно, и заложи точно на онази страна на общественото мнение, към която клонят неговите месни, користни и епикурейски инстинкти. Признавам, че в последно време преобладаваше – може би дори не само в една партия, мнението, че играта се е изиграла с успех и даже блестящо, че правителството, въпреки неуспехите и грешките в други области на управлението, се ползва с пълно одобрение за външната (а именно източната) си политика.

Оттогава изминаха едва две-три седмици. През това време дебелата, непроницаема завеса, която едва се повдигаше от земята в минутата на разпускане на парламента, с всеки ден се издигаше все по-високо. И каква картина се откри пред нас... и къде! Изминали са